

UOT 94(479.24)

MAİS ƏMRAHOV

*tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Azərbaycan Respublikasının tarixi şöbəsinin müdiri, Azərbaycan
emrahov48@mail.ru*

VAQİF ŞÜKÜROV

*ADPU-nun dissertantı, Azərbaycan
vaqif.01.11.74@gmail.com*

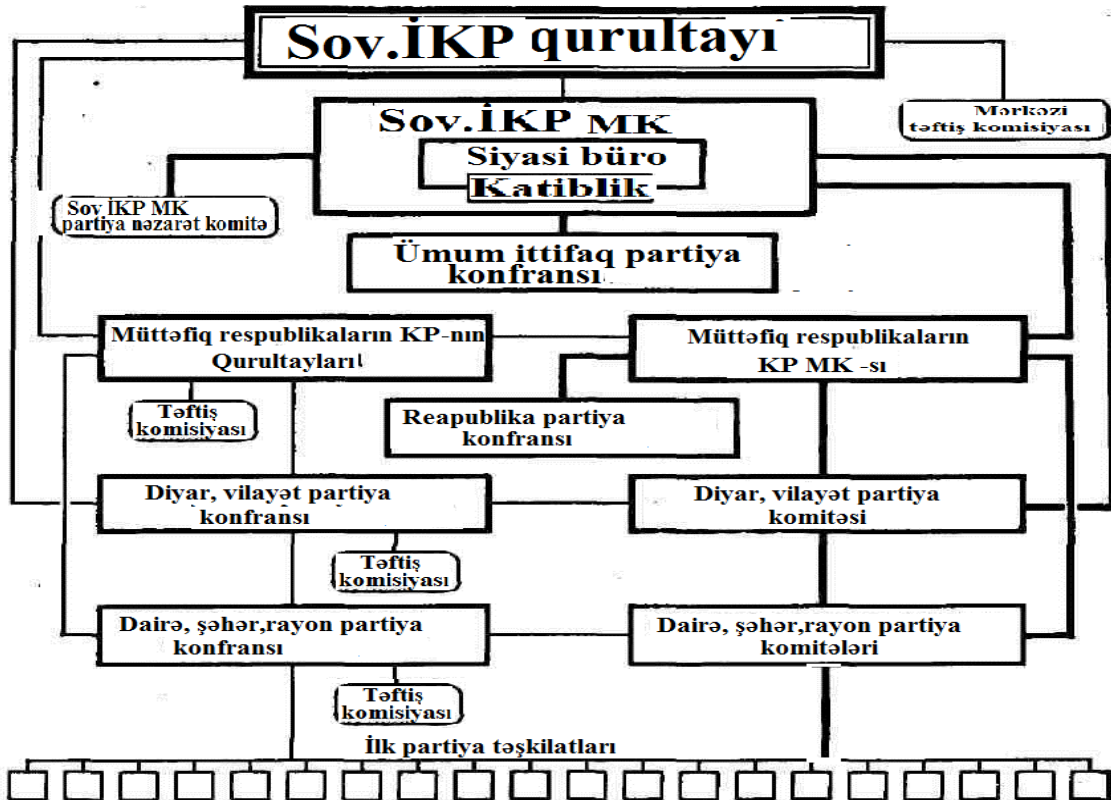
AZƏRBAYCAN KOMMUNİST PARTİYASI XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ

Açar sözlər: kommunist, partiya, komitə, qurultay, sovet

XX əsrin 50-60-cı illərində SSRİ-də vahid idarəetmə sistemi formalaşmışdı. Bu sistemin ən yuxarı eşelonunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası (Sov.İKP) dururdu. Sov.İKP-yə Baş katib rəhbərlik edirdi. Katiblikdən sonra ikinci

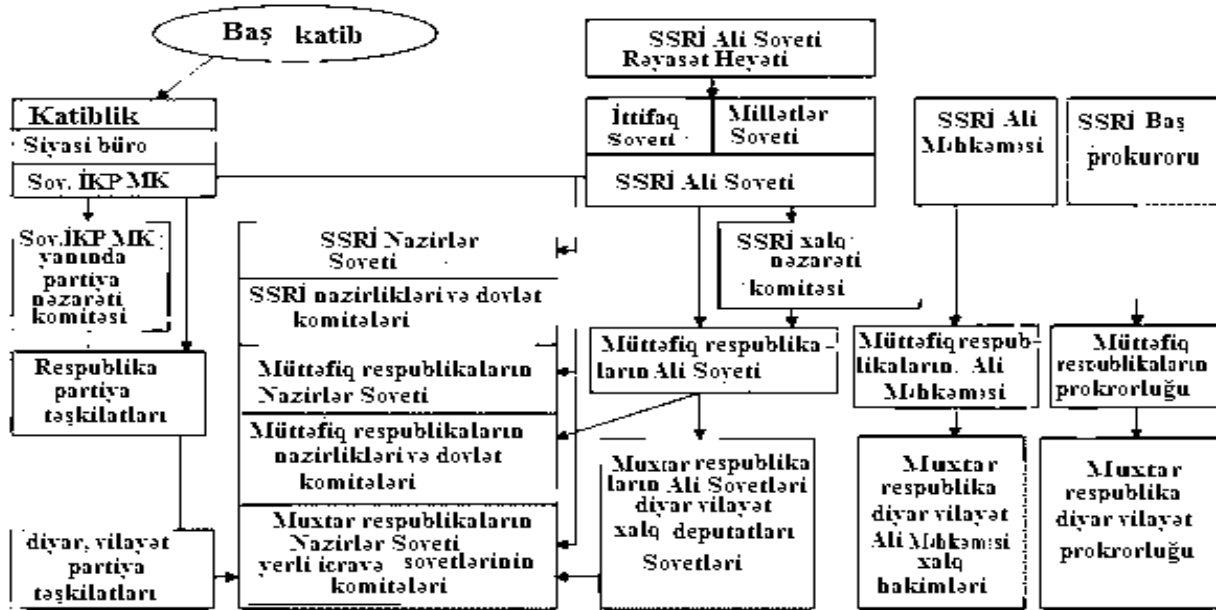
pillədə Siyasi büro dayanırdı. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi respublika diyar, vilayət partiya təşkilatlarına, həmçinin SSRİ Nazirlər Sovetinə rəhbərliyi həyata keçirirdi.

Sxem 1 (19)

SSRİ Ali Soveti iki sovetdən- İttifaq və Millətlər sovetindən təşkil olunurdu. SSRİ Ali Soveti SSRİ Xalq Nəzarəti Komitəsi, müttəfiq respublikaların Ali Sovetləri ilə qarşılıqla əla-

qədə fəaliyyət göstərirdi. SSRİ Ali Məhkəməsi və SSRİ Baş Prokurorluğu da yuxarıdan aşağıya doğru nəzarəti həyata keçirirdi. Qeyd olunan struktur aşağıdakı sxemdə əks olunmuşdur.

Azərbaycanda Sov.İKP hakimiyyətini həyata keçirən orqan kimi Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (Azərbaycan KP MK) partiya diktaturası fəaliyyət göstərirdi. Belə ki, hər hansı qanun layihəsi və qərarı Azərbaycan KP MK-da razılaşdırılmadan Ali Sovetin müzakirəsinə çıxarılmırdı. Nazirlər Soveti MK-nın qərarlarını icra edən bir dövlət orqanına çevrilmişdi. Dövlət müəssisələri, kolxoz və sovxozlar, bundan başqa yerli idarəetmə hakimiyyət orqanları dövlət proqramlarını deyil, partiya öhdəliklərini yerinə yetirməyə çalışırdılar.

Struktur. Azərbaycan KP strukturları inkişaf etmiş partiya strukturları olmaqla ölkə həyatının bütün sahələrinə yayılmışdı. Bütün dövlət və qeyri-dövlət strukturlarında ilk partiya təşkilatları vardı. Partiya ərazi-istehsalat əlaməti üzrə qurulur, ilk təşkilatlar kommunistlərin iş yerlərində yaradılır və əraziyə görə rayon, şəhər və s. təşkilatında birləşirdilər (12, s.13). Azərbaycan KP strukturu aşağıdakı kimi olmuşdu.

Sxem 3 (19)

İlk partiya təşkilatları, azı 3 nəfər partiya üzvü olan fabriklərdə, zavodlarda, sovxozlarda, təsərrüfat müəssisələrində, kolxozlarda, kəndlərdə, idarələrdə, məktəblərdə və s. iş yerlərində (10, s.23), 300 nəfərdən artıq partiya üzvü və üzvlüyə namizədi olan iri müəssisələrdə və idarələrdə, lazımı hallarda isə müəssisələrin istehsal xüsusiyyətləri və ərazi pərakəndəliyi nəzərə alınaraq 100 nəfərdən artıq kommunist olduğu təşkilatlarda Müttəfiq kommunist partiyası MK-nın icazəsi ilə yerli partiya komitələri (11, s.25), kolxozların partiya təşkilatlarında 50 nəfər kommunist olduqda partiya komitələri yaradılırdı. Cari işi aparmaq üçün ilk sex partiya təşkilatını bir il müddətinə büro seçirdi. Büro üzvlərinin sayını partiya yığıncağı müəyyən edir. 15 nəfərdən az partiya üzvü olan ilk sex partiya təşkilatlarında büro üzvü deyil, yalnız

partiya təşkilatının katibi və onun müavini seçilirdi (11, s.25). İlk partiya təşkilatının ali rəhbər orqanı ümumi yığıncaq idi. (12, s.13)

1950-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının 7180, 1960-cı ildə 5650, 1969-cu ildə 7448 ilk partiya təşkilatı olmuşdur (3, s.56). 50-ci illərin əvvəllərindən 60-cı illərin ortalarına qədər olan dövrdə ilk partiya təşkilatlarının sayının azalmasının səbəbi keçirilən struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədar idi. Belə ki, bir sıra nazirliklərin ləğvi və ya yenidən qurulması, bəzi müəssisələrin və kiçik kolxozların iri kolxozlarda birləşdirilməsi ilk partiya təşkilatlarında ixtisara səbəb olmuşdur. (1, s.73).

Ümumilikdə Azərbaycan KP üzrə ilk partiya təşkilatlarının say dinamikası aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur. (3, s.56; 7, s.287)

Cədvəl 1.

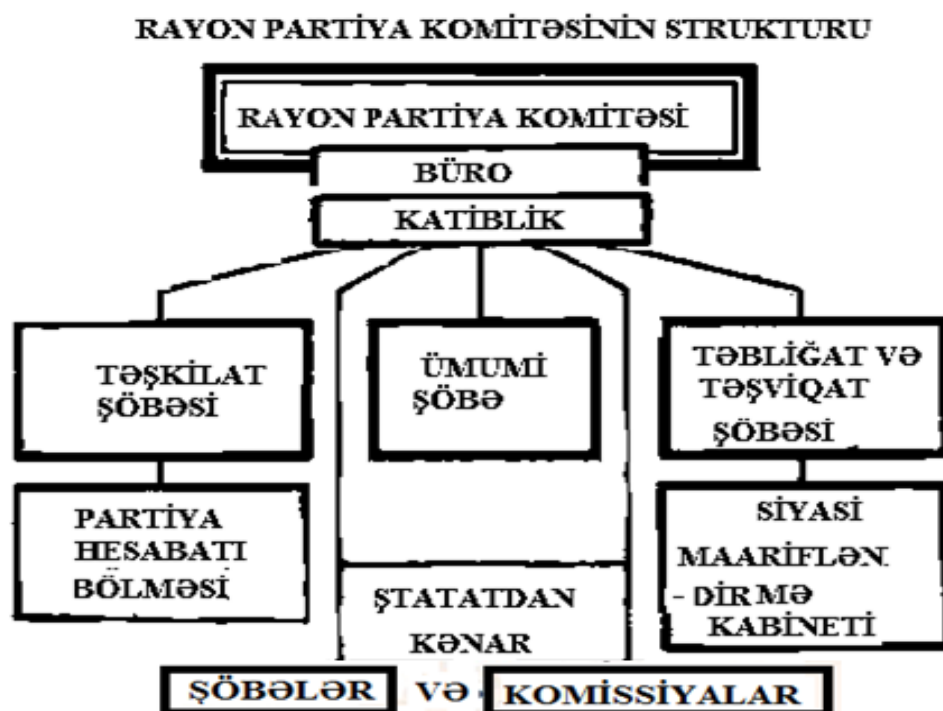
İLLƏR	1951	1954	1956	1958	1960	1961	1964	1966	1969
SAY	6274	6525	6617	6514	5651	5122	5390	6529	7448

Rayon və şəhər partiya komitələri ilk partiya və yerli partiya komitəri nümayəndələrinin konfranslarında seçilirdilər. Bakı və Gəncə şəhər partiya komitələri bu şəhərlərə tabe olan rayon partiya təşkilatlarında, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağ vilayət partiya orqanları isə bu ərazilərə tabe olan rayon və şəhər partiya təşkilatlarının konfranslarında "seçilirdilər". Seçiləcək adamların siyahısı yuxarıdakı partiya nomenklatura orqanları tərəfindən müəyyənləşirdi və namizədlərə alternativ təklif edilmirdi. Nəticədə, seçici seçim haqqından məhrum olurdu. Bu proses Mircəfər Bağırov tərəfindən də etiraf olunmuş və 1950-ci il partiya iclaslarının birində bu məsələni qaldırmış və bildirmişdi: "*Mən onun tərəfdarıyam ki, siyahıları yerlərdə qoy insanlar özləri müəyyənləşdirsin və qoy sonra yoldaşlar bunu nəzərdən keçirsin ... Əgər rəhbəredici orqanlara 31-33 nəfər seçilməlidirsə və siyahıda 40 nəfər olarsa, qoyun insanlar onu ayrıca müzakirə etsinlər. ... 7 nəfərin seçilməməsi o qədər də faciə olmaz*" (18, s.78). Lakin, bu təklif əməli işdə özünü doğrultmamış, partiyanın mövcudluğu dövründə ilk partiya təşkilatları əvvəlcədən dəqiq tərtib olunmuş

siyahılar əsasında formalaşdırılmışdır. Azərbaycan KP MK tərəfindən hazırlanan siyahılar tam dəqiqləşdirildikdən sonra konfrans nümayəndələrinin təsdiqinə verildirdi. Verilmiş siyahılara deklorasiya kimi baxılır və hər hansı namizədin əleyhinə danışmaq ən yaxşı halda siyasi təxribat hesab edildiyindən həmin şəxs üçün yaxşı heç nə vəd etməzdi.

Rayon, şəhər və vilayət partiya komitəsinin strukturuna gəldikdə 1965-ci ildə yenidən müəyyənləşdirilmiş qaydaya görə rayon, şəhər və vilayət partiya komitəsinin nomenklaturasına 3 katib və bir köməkçi təşkilat - təşviqat və təbliğat, sənaye və nəqliyyat, kənd təsərrüfatı şöbələri və texniki heyət daxil idi. (23,v.338).

1965-ci iyunun 18-də Azərbaycan KP MK Rəyasət Heyətinin yenidən qurulması ilə əlaqədar Azərbaycan KP MK - nın strukturu təsdiq olundu (17, v.48-56; 32, v.27-30). Dəyişikliyə görə təşviqat və təbliğat şöbəsinin təsir dairəsinə yaradıcılıq ittifaqları, Mədəniyyət nazirliyi, Nazirlər Soveti yanında Kinomatoqrafiya və Teatrlar komitələri də daxil edildi (17, v.56). Rayon partiya komitələrinin strukturu aşağıdakı sxemdə verilmişdir.

Şəhər, rayon partiya komitəsinin ali rəhbər orqanı konfrans və ya kommunistlərin ümumi yığıncağı idi. Bu orqan təftiş komissiyasının hesabatlarını dinləyir, şəhər və rayon komitəsinin təftiş komissiyasına, yaxud Respublika partiya qurultayına nümayəndə seçirdi (12, s.23): Bölgə üzrə MK katiblərinin, ilk növbədə I katibin Respublika partiya aparatı tərəfindən irəli sürülür və müzakirəsiz qəbul edilirdi. Bu yolla “seçilən” I katiblər, ərazi üzrə geniş səlahiyyətə malik olan bürokrata - bir növ rayon, şəhər, vilayət icra başçısına çevrilirdi. I katib ərazi üzrə kadr məsələlərinin həllində, ümumiyyətlə regionla bağlı qərar və sərəncamların hazırlanması,

onların plenum və mərkəzi partiya iclaslarına çıxarılması kimi böyük səlahiyyətlərə malik idi. (18, c.79)

Ümumittifaq partiya nizamnaməsinə görə MK üzvləri partiya qurultaylarında seçilirdi. Qurultaylar ali partiya orqanları hesab olunurdu. Nizamnaməyə görə Sov.İKP-nin qurultayları 4 ildən bir, respublika KP qurultayları isə hər il keçirilməli idi. Lakin müəyyən səbəblərdən qurultayları hər il çağırmaq mümkün olmurdu. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan KP-nin on qurultay keçirmişdi. 1951-1966-cı illərdə Azərbaycan KP qurultaylarının keçirilməsi aşağıdakı kimi olmuşdur. (9, s.151).

Cədvəl 2.

	Qurultaylar	Çağrıldığı il	Keçirildiyi tarix
1	XVIII qurultay	1951 - ci il	24-26 may
2	XIX qurultay,	1952 - ci il	23-25-sentyabr
3	XX qurultay,	1954 - cü il	12-16 fevral
4	XXI qurultay	1956 - ci il	25-27 yanvar
5	XXII qurultay	1958 - ci il	28-26 yanvar
6	XXIII qurultay,	1959 - cu il	8-9 yanvar
7	XXIV qurultay,	1960 - cı il	16-18 fevral
8	XXV qurultay,	1961 - ci il	16-18 fevral
9	XXVI qurultay,	1964 - cü il	9-10 yanvar
10	XXVII qurultay	1966 - cı il	24-26 fevral

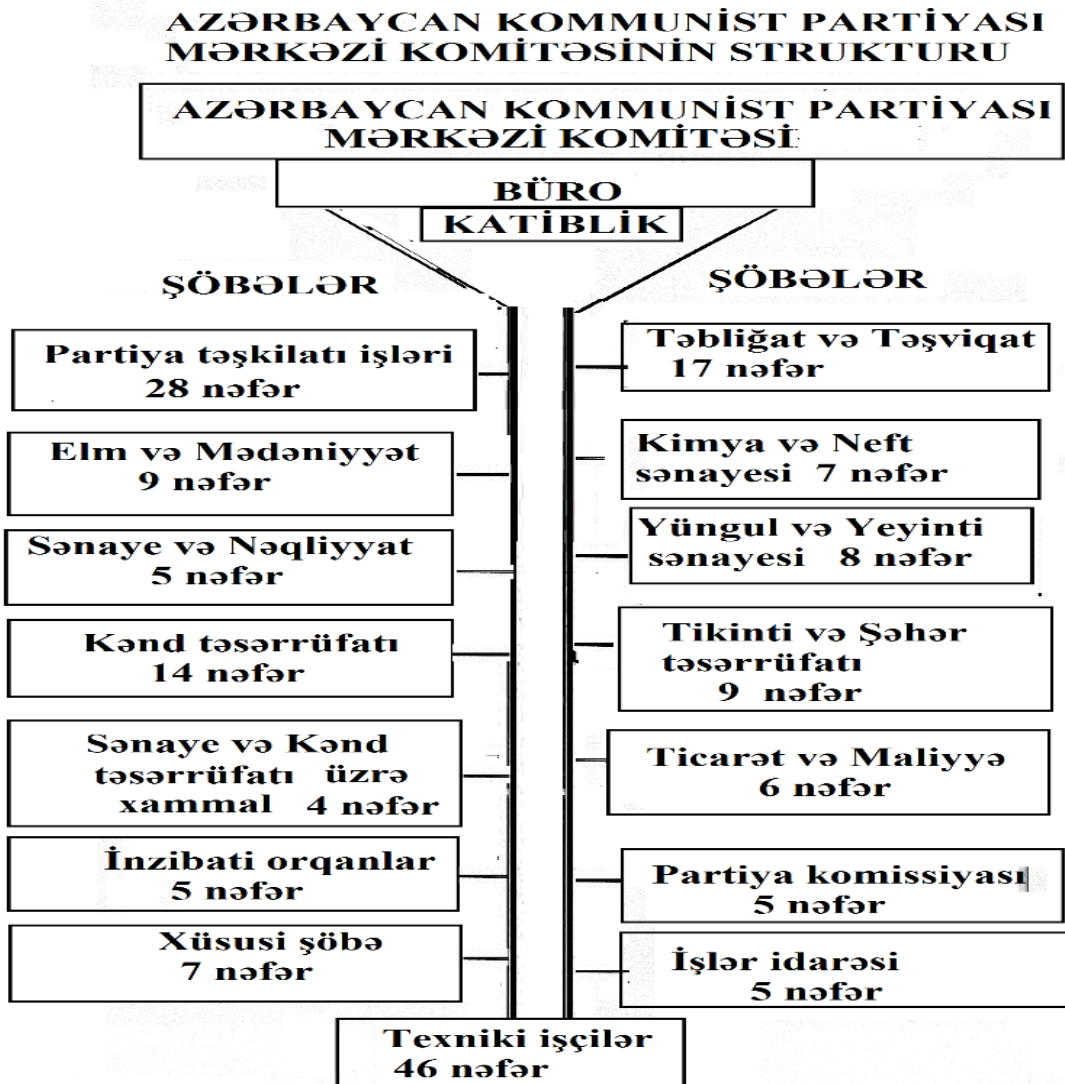
Qurultayların sonunda MK-ya seçkilər keçirilirdi. 1966-cı ildə keçirilmiş XXVII qurultayda 125 nəfər MK üzvü (29, v. 517-521) və 75 nəfər üzvlüyə namizəd (29, v. 522-523), həmçinin 13 nəfərdən ibarət təftiş komissiyası da seçilmişdi (29, v.524-525). Mərkəzi Komitənin tərkibinə sovet və təsərrüfat rəhbərlərindən başqa, fəhlələrin, kolxozçuların və ziyalıların nümayəndələri də daxil edilmişdi.

MK aparatı partiya təşkilatının yuxarı instansiya idarəetmə orqanı olsa da, əslində prezident usul-idarəli burjua cəmiyyətinin prezident aparatı hüququnda bir orqan idi. Bəhs olunan dövrdə müəyyən struktur dəyişikliyinə

aparılsa da, mahiyyət etibarilə əvvəlki quruluş və funksiya qorunub saxlanmışdı. Nikita Xruşovun məlum uğursuz partiya islahatından sonra köhnə partiya strukturlarının bərpası ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan KP MK 1965-ci ilin əvvəllərində yeni partiya aparatı strukturlarının layihəsini Moskvaya təsdiqə göndərsə də, Moskvadan bir qədər fərqli şəkildə qərara gəlmişdi. Bu da gündəlikdə duran məsələlərin mərkəzdə həll olunduğunu göstərirdi. (32, v.27-30)

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan KP MK-nın strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur. (16, v.27-30)

Sxem.5

Qurultayların qərarlarının həyata keçirilməsini təmin etmək üçün mütəmadi olaraq qurultaylararası plenumlar çağırılırdı. Adətən ilk plenum qurultaydan dərhal sonra - təxminən iki-üç gün ərzində keçirilir, plenumda təşkilati məsələlər həll edilirdi. Təhlillər göstərir ki, ilk plenumda MK aparatı da müəyyənləşdirirdi. Başqa sözlə, bununla da MK plenumları kolleqiallığını itirirdi. Diqqəti çəkən məqam ondadır ki, plenumların əsas mövzusu kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd siyasəti ilə bağlı olmuşdu (18, s.82). Bu, ilk növbədə qeyri-rəsmi şəkildə partiya funksiyalarının Azərbaycan KP MK və Bakı komitəsi arasında bölünməsi ilə bağlı idi. Moskva daim Bakı komitəsinə özünün dayağı kimi baxır, sənayeyə, o cümlədən neft sənayesinə rəhbərliyi ona həvalə edirdi. Azərbaycanın əsas sənaye istehsal gücü Bakı iqtisadi rayonuna (60 %-dən yuxarı) düşürdüyünü, Bakı partiya təşkilatı üzvlərinin böyük bir hissəsi qeyri – azərbaycanlılardan təşkil olunduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycan Kommunist Partiyasına Bakıdan kənar ərazilərə rəhbərlik tapşırılmasının məqsədi aydın olar (14, s.59). Bunun nəticəsi idi ki, Bakı partiya komitəsi hüquqi baxımdan Azərbaycan KP MK-dan asılı olsa da, əslində müəyyən məsələlərdə MK üzərindən Moskvaya tabe olması ilə Azərbaycan KP MK - nın əl qolunu bağlayırdı. Ancaq Mircəfər Bağırov Azərbaycan KP MK -nın I katibi olduğundan sonra Moskvanın razılığı ilə o, həm də Bakı partiya komitəsinin I-ci katibi vəzifəsini öz üzərinə götürülməsinə razılıq almaqla respublikada tam hakimiyyətə yiyələnsə də, (14,s.59) ölkənin təsərrüfat həyatında vəzifə bölgüsü əvvəlki kimi qalmaqda davam etmişdi.

1952-ci ildə Moskva Azərbaycanda KP - da vahid rəhbərliyini zəiflətmək üçün (14, s. 59) inzibati ərazi bölgüsünə yenidən baxdı. Azərbaycanda iki vilayət - Bakı, Gəncə vilayətləri təşkil edildi. Bölgüyə müvafiq olaraq iki vilayət partiya komitəsi təşkil edildi. Bununla əlaqədar respublika partiya strukturlarında müəyyən dəyişikliklər edildi, MK katiblərinin sayı 5-dən 4-ə endirildi. Nəticədə yeni vilayətlərin yaradılması ilə Bakı Komitəsinin nüfuzu bir qədər aşağı düşdü, əvəzində Bakı vilayət partiya komitəsinin nüfuzu xeyli artdı. Belə olduğda M.C.Bağırov dərhal Bakı Komitəsinin katibi

olmaqdan imtina etdi. Bakı vilayət partiya komitəsinin katibi vəzifəsinə M.T.Yaqubov, Gəncə vilayət partiya komitəsinin katibi vəzifəsinə İ.D.Mustafayev seçildi. (18, s.84)

Azərbaycanda KP MK-da plenumlararası idarəetməni büro həyata keçirirdi. Büronun tərkibini MK-nın plenumu tərəfindən müəyyən olunurdu. Büronun tərkibinə MK katibləri, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri, Nazirlər Sovetinin sədri və onun müavinləri, Bakı Partiya Komitəsinin I katibi kimi vəzifəli şəxslər daxil edilirdi.

1952 - ci ildə Azərbaycan KP MK-nın Büro tərkibinə katiblərdən Mircəfər Bağırov, Vitali Səmədov, Məmməd Əliyev, İ. Abdullayev, Bakı vilayət partiya komitəsinin katibi M.T.Yaqubov, Gəncə vilayət partiya komitəsinin katibi İ.Mustafayev, Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri N. Heydərov, Dövlət Təhlükəsizlik naziri S.Yemelyanov, Həmkarlar İttifaqları Şurası sədri Z.Kərimov, "Kommunist" qəzetinin (erməni dilində) redaktoru A. Amirxan-yan daxil edilmişdi. (18, s. 84)

Həftədə bir dəfə keçirilən MK-nın büro iclaslarında respublikanın həyatı ilə bağlı bütün məsələlər müzakirə edilirdi. MK bürosunun qərarları MK sərəncamları və ya MK və hökumətin birgə qərarı kimi təqdim edilirdi. Bunun əsasında nazirlik və müəssisələrə müvafiq sərəncam və göstərişlər verilirdi. MK bürosunun qərarı qəti idi, icrası qanunverici və icraedici hakimiyyət üçün məcburi idi. (18, s.84-85)

MK-nın büro iclaslarında müzakirə olunan məsələlər birinci katibin münasibətindən asılı idi. Digər büro üzvləri isə cavabdeh şəxs qismində çıxış edirdilər. Birinci katibin mövqeyi hər şeyi həll edirdi.

MK-da aparat rəhbərləri olan katiblər böyük səlahiyyətlərə malik idilər. 1952-ci ilədək dörd, 1952-1953-cü illərdən sonra üç, 1965-ci ildə beş katib vəzifəsi var idi. Katiblər təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinə nəzarət edirdilər. Sənaye, kənd təsərrüfatı, kənd siyasəti, ideoloji məsələlərdə MK katibləri səlahiyyətə malik olub, kənd siyasətinə ciddi təsir göstərirdilər. (18, s.86)

1920-1970-ci illərdə Azərbaycan KP MK-ya rəhbərlik aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir. (6, c.25 s.880)

Cədvəl 3

№	A.A.Soyadı	Rəhbərlik illəri	№	A.A.Soyadı	Rəhbərlik illəri
1	M.B. Hüseyinov	28.04.1920- 23.07.1920	11	R. L. Rubenov	07.02.1933- 10.12.1933
2.	V. İ. Naneyşvili	23.07.1920 - 09.09.1920	12.	M. C. Bağirov	15.12.1933- 06.04.1953
3.	V.E. Dumbadze	15.09 1920 - 24.11 1920	13.	M. T. Yaqubov	07.04.1953- 12.02.1954
4.	Y. D. Stasova	09.09.1920- 15.09.1920	14.	D. İ. Mustafayev	13.02.1954- 08.07.1959
5.	Q. N. Kaminski	24.11.1920- 24.07.1921	15.	V. Y. Axundov	09.07.1959- 14.07.1969
6.	S. M. Kirov	24.07.1921- 05.01.1925	16.	H. Ə. Əliyev	15.07.1969- 03.12.1982
10	V. İ. Polonski	05.08.1930- 07.02.1933			

Müttəfiq respublikalarda əsas nüfuzlu və səlahiyyətli şəxs I və II katib hesab olunurdu. Əslində I və II katiblər hakimiyyəti bölürdülər. Əvvəllər II katib I katibin nəzarəti altında olsa da, daha sonra vəziyyət dəyişdi. 1955-ci ildən sonra II katiblərin rüslardan təyin olunması və Moskvadan göndərilməsi nəticəsində sonrakı dövrlərdə II katiblərin rolu artdı. I katiblər Moskvanın müttəfiq respublikada siması hesab olunan II katiblə hesablaşmalı oldular. Bütün məsələlərin II katibin senzurasından keçməsi

şərt idi. Bu Moskvanın yerli müttəfiq respublikaları nəzarətdə saxlamaq ehtiyacından doğurdu. V.Axundovun dövründə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi olan Vladimir Səmiçastını öz xatirələrində yazır: "... Belə qayda qoyulmuşdu ki, mənim imzam olmadan hətta V.Axundov bu qərarı imzalasa belə, MK-nın heç bir qərarı dərc edilmirdi... bütün sənədləri özüm redaktə edirdim. Mən və Hava Hücumundan Müdafiə Dairəsinin komandanı A.F. Şeqlöv bu məsələdə səlahiyyətli idik..." (14, s.77).

1946-1977 - ci illərdə Azərbaycan KP MK-da II katib işləmişlər. (30; 34, s.40)

Cədvəl 4

№	II katiblər	İllər
1.	Mirhəsən Seyidov	1946 -1951-ci iyun
2.	Mir Teymur Yaqubov	1951- cı il iyun -1952-ci aprel
3.	Vitali Səmədov	1952-ci il aprel-1955-ci il noyabr
4.	Dmitri Yakovlev	1955-ci il noyabr-1959-cu il avqust
5.	Vladimir Səmiçastını	1959-cu il avqust -1961-ci il 13 noyabr
6.	Pyotr Yelistartov	1961-ci il 28 dekabr-1968 -ci i 22 may
7.	Sergey Kozlov	1968-çi il 22 may -1977-ci il 20 aprel

Moskva yerli "canişinləri" istənilən vaxt digəri ilə əvəz olunmaq ehtimalı ilə daim gərginlikdə saxlayırdı. 50-ci illərin ortalarında II katib digər katiblər arasında birinci katib olmağa daha real namizəd idi. Bu cür vəziyyət respublikada istər-istəməz gərginliyə və partiya daxili intriqaalara yol açdı (18, s.89-90). 50-ci illərin ortalarından başlayaraq II katiblərin Moskva emissarı təyin olunması ikincilərin birinci olması tendensiyasını aradan qaldırdı, bu

nunla da tək-cə MK katiblərinin deyil, MK üzvü və üzvlüyünə namizəd olan yüksək nomenklatura üzvlərinin də I katib vəzifəsinə gətirilməsi ehtimalı artdı.

Keçən əsrin 50-ci illərinin sonu, 60-cı illərində mövcud olan iqtisadi - siyasi geriliyi aradan qaldırmaq üçün keçirilən islahatlar öz-özlüyündə siyasi xarakterli islahatlara da yol açdı. Azərbaycan KP MK-nın 1962-ci il dekabrın 6-da keçirilən plenumu respublika rəhbər partiya

orqanlarının istehsalat prinsipi üzrə yenidən təşkil olunması qərarını qəbul etdi. 1962-ci ildə partiya təşkilatları “istehsalat prinsipi” deyilən prinsip üzrə yenidən quruldu, ölkə və vilayət partiya təşkilatları öz rəhbər orqanları olan sənaye və kənd təsərrüfatı təşkilatlarına bölündü. (13, s. 244)

Azərbaycan KP MK sənaye istehsalına və tikintiyə rəhbərlik üzrə MK bürosu və Azərbaycan KP MK Rəyasət Heyəti yaratdı (4,s.788-789). Kənd rayon partiya komitələri ləğv edildi, onların əvəzinə kolxoz-sovxoq istehsalat idarələrinin partiya komitələri, habelə zona istehsalat partiya komitələri yaradıldı. Sovet, həmkarlar ittifaqı, komsomol təşkilatları və digər ictimai təşkilatlar da eyni qaydada təşkil olundu (13, s. 244). Respublikada olan 59 kənd rayonu əsasında 32 kolxoz- sovxoz idarəsi yaradıldı, bilavasitə Azərbaycan KP MK - ya tabe olan 26 kolxoz - sovxoz istehsalat idarəsi partiya komitəsi Naxçıvan MSSR ilə DQMV müvafiq vilayət partiya komitələrinə tabe olmaqla hərəsində 3 partiya komitəsi, bundan başqa, respublikada 6 şəhər partiya komitəsi, 6 sənaye istehsalat partiya komitəsi. Həmçinin plenumun qərarı ilə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Partiya –Dövlət Nəzarət Komissiyası yaradıldı. (4, s.789)

DQMV və Naxçıvan MSSR partiya komitələrinin strukturu aşağıdakı sxemdə kimi müəyyənləşmişdi.

Sxem 6 (32, v.27-30)

1963-cü ildə Sov. İKP MK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Sov.İKP MK-nın Zaqafqaziya bürosu təşkil edildi. Milliyətcə rus olan Moskva emissarı Q.N.Boçkarov sədr təyin edildi. Zaqafqaziya Respublika KP MK birinci katibləri V.Mcavandze, V.Axundov Y.Zarobyayn büro üzvləri oldular. Lakin N.Xruşşovun hakimiyyətə uzaqlaşdırılması ilə bu qurum 1964-cü il oktyabrın 27-də ləğv edildi. (27, c.494-495; 532).

Təhlillər göstərir ki, yenidənqurma tədbirləri sahələrə rəhbərliyin səviyyəsini yüksəltmək əvəzinə, xeyli aşağı saldı. Bu tədbirlər xüsusilə rəhbərlikdə bütövlüyün pozulmasına, ixtisaslı kadrların səpələnməsinə səbəb oldu. Nəticədə elm istehsalatdan ayırdı, sahələrə rəhbərlikdə çoxpilləliyə, işdə operativliyin pozulmasına gətirib çıxardı. (13, s. 244)

Say dinamikası və etnik tərkib. 1945-1953-cü illərdə Azərbaycan KP üzvlərinin sayı 52,6 mindən 103,3 minə yüksəlmişdi (18, s.73; 15,v.172-173; 16, v.170). 1958-ci il yanvarın əvvəlinə olan məlumata görə Azərbaycan KP sıralarında 123.709 partiya üzvü, 7.690 partiya üzvlüyünə namizəd (5, v. 280), 1960-cı ildə 135001 nəfər partiya üzvü və 8729 nəfər üzvlüyə namizəd (8, s. 37) olmuşdur. 1961-ci il üçün respublikada bu rəqəm 158 min nəfərə (1, s.77), 1964-cü ilin əvvəlində partiya üzv və nzmizədlərin sayı 184 min 796 nəfər (8, s. 37), 1966-cı il yanvarın əvvəlinə 409 min 5 nəfər olmuşdur. (2, s.63; 28, v.238)

Azərbaycan KP-nin etnik tərkibinə gəldikdə 1950-ci il üçün azərbaycanlı kommunistlərin sayı 52,327 (48,06 %), 1966-cı ildə 131561 (62,1%) nəfər təşkil edirdi (2, s.42). azərbaycanlı kommunistlərin sayının çoxluq təşkil etməməsinin bir sıra səbəbləri vardı. **əvvəla**, bunu rus, erməni və digər dilli əhalinin təhsil səviyyəsinin yerli etnosa nisbətən yüksək olması ilə əlaqəndirmək olar. **İkincisi**, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasında iştirak edən fəalların böyük hissəsinin qeyri-azərbaycanlı olması əsas nomenklaturada onların çox olmasına gətirib çıxarmışdı. **Üçüncüsü**, isə nomenklatur vəzifələrin müəyyənləşməsində, xüsusən də təsərrüfat həyatının idarə olunmasında birbaşa Moskvanın təsiri və müdaxiləsi mühüm rol oynayırdı. (18, s.76)

Sosial tərkib. Azərbaycan KP ilk növbədə fəhlə sinfinin partiyası idi. Dövlətin siyasi əsası fəhlə və kolxozçu kəndli birliyi olduğu üçün dövlət siyasətində də partiya üzvlərinin əksəriyyətinin fəhlə-kəndli olmasına üstünlük verilirdi. 1952-ci il avqustun 1-də fəhlələrin sayı 19411 nəfər və ya 17,3%, kəndlilərin sayı 23014 və ya 20,5%, yerdə qalanlar isə 69402 nəfər və ya 61.1 %... idi (26, v.12-17). 1959-cu ilin əvvəlində Azərbaycan KP sıralarında fəhlələr 29,8 %, kolxozçu kəndlilər 24,7 %, digərləri 45.5 % idi. 1968-ci ildə fəhlələr 34.9 %, kəndlilər 23.5 %,

digərləri 45.4 % (3, s.29), 1970 - ci il yanvarın 1-də respublikada fəhlələr 30.9%, kolxozçu kəndlilər 14.3 %, qulluqçular və digərləri 54.8 % təşkil etmişlər. (7,s.287)

Ümumilikdə qurultayların çağrıldığı illər üzrə Azərbaycan KP üzrə Sov.İKP üzvlərinin say dinamikası, etnik və sosial göstəriciləri aşağıdakı cədvəldəki kimi olmuşdur. (1, s.77; 3, s.30-31; 8, s.37; 15, v.172-173; 16, v.170; 25, v.44; 20, v.152 ; 26, v.11-17; 5, v.281-283; 21, v.3; 28, s.237-238 ; 20, v.152; 29, v.517-525; 31, v.12-12a)

Cədvəl 5.

	XVIII qurultay	XIX qurultay	XX qurultay	XXI qurultay	XXII qurultay	XXIII qurultay	XXIV qurultay	XXV qurultay	XXVI qurultay	XXVII qurultay	XXVIII qurultay
	1951	1952	1954	1956	1958	1959	1960	1961	1964	1966	1969
Ümumi sayı %-lə	108 554 100 %	109 629 100 %	113 152 100 %	119 774 100 %	131 399 100 %	137 533 100 %	143 730 100 %	153 221 100 %	184 796 100 %	211 969 100 %	240 926 100 %
Cinsi											
kişilər %-lə	83 423 76,9 %	107063 76,6 %	86 513 75,1 %	92475 77,3 %	103 534 78,1 %	108 681 78,7 %	114 363 79 %	123 037 79,4 %	148 023 80,2%	170 952 80,7 %	194 742 80,9 %
qadınlar %-lə	25 131 23,1 %	25 666 23,4 %	26 649 24,9 %	27 299 22,7 %	27 865 21,9 %	28 852 21,3 %	29 367 21 %	30 184 20,6 %	36 773 19,8 %	41 017 19,3 %	46 184 19,1%
Milli tərkib											
azərbaycanlılar %-lə	52 440 48,3 %	53 239 48,6 %	55 869 49,4 %	61 172 51,1 %	69 797 53,1%	74 410 54,1 %	79 455 55,3 %	86 070 56,2 %	109 910 59,5 %	131 561 62,1 %	157 538 65,4 %
ermənilər %-lə	23 436 21,6 %	23 421 21,4 %	23 535 20,8 %	24 588 28,5%	25 890 19,7 %	26 691 19,4 %	27 355 19,0 %	28 331 18,5 %	31 445 17,0 %	33 248 15,7%	34 152 14,2 %
ruslar %-lə	22 696 20,9 %	22 946 20,9 %	23 200 20,5 %	22 928 19,1 %	23 852 18,2 %	24 142 17,6 %	24 264 16,9 %	25 462 16,6%	28 037 15,2 %	30 174 14,2%	30 894 12,8 %
digərləri %-lə	9986 9,2 %	10023 9,1 %	10548 9,3 %	11086 9,2 %	11860 9,0 %	12290 8,9 %	12656 8,8 %	13358 8,7 %	15404 8,3 %	16986 8,0 %	18342 7,6 %
Sosial tərkib											
fəhlə %-lə	18 208 17,5 %	18 715 17,8 %	20 731 19,0 %	23 259 19,4 %	25 760 19,6 %	27 809 20,2 %	28 804 20,1 %	31 961 20,1 %	43 808 23,7 %	60 336 28,4 %	70 013 29,0 %
kəndli %	24 477 22,5 %	23 307 21,3 %	21 919 19,4 %	24 323 20,4 %	27 605 21,0 %	29 274 21,2 %	32 408 22,5 %	34 318 22,3 %	37 589 20,3 %	32 521 15,3 %	36 437 15,2 %
Qulluqçu %	65 869 60,0 %	67 607 60,9 %	70 512 61,6 %	72 191 60,2 %	78 034 59,4 %	81 170 58,6 %	82 518 57,4 %	86 942 56,6 %	103 399 56,0 %	119 112 56,3 %	134 476 56,8 %

Cədvəldən aydın olur ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası fəhlə-kəndli partiyası olsa da, bu sinfin nümayəndələri o qədər də partiya üzvü olmağa can atmırdılar. Çünki bu, onların həyatında heç bir dəyişikliyə gətirib çıxarmırdı. Məmur təbəqəsi üçün isə karyera və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq baxımından mühüm amil idi.

Nəticə.

Beləliklə, bəhs olunan dövrü yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası hakimiyyətdə olduğu dövr ərzində respublikada ictimai-siyasi həyata təsir göstərən alternativsiz yeganə güc olmuşdur. Respublikada siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı nəzarət altında saxlayan partiyanın yuxarı orqanı olan Mərkəzi Komitə və onun bürosu

partiya təşkilatları üzərində rəhbərlik və onu istiqamətləndirmək rolundan başqa, burjua-respublikalarında olduğu kimi, Prezident aparatı funksiyası rolunu oynayırdı. Azərbaycan KP MK katibləri Azərbaycan KP MK aparatı vasitəsi ilə bütün respublika həyatına rəhbərliyi təmin edirdi. Azərbaycan KP MK Birinci katibi isə Ali qanunverici və Ali icraedici hakimiyyət rəhbərlərindən üstün olub, qeyri-rəsmi dövlət başçısı statusunda idi. Yerlərdə isə xalq arasında “İspolkom” adlanan rayon və şəhər Zəhmətkeş Deputatları Sovet İcrayyə Komitəsinin sədrləri qanuni hakimiyyət rəhbəri olmalarına baxmayaraq, əslində elə bir səlahiyyətlərə malik olmayıb yerli icra başçısı rolu oynayan ərazi (vilayət, şəhər və royon) partiya komitəsinin birinci katiblərinə tabe idi. Bir sözlə, müstəqil olmayan və iqtidar-məmur partiyasına çevrilən Azərbaycan KP, həm də Sov.İKP - nin yerli filialı rolunu oynayırdı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov, V. Azərbaycan Kommunist Partiyası XXV qurultayına Azərbaycan KP MK-nın işi haqqında hesabat məruzəsi / V. Axundov. -Bakı: Azərənəşr, 1961. - 85 s.
2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXVII qurultayı. Bakı: Azərənəşr, 1966. - 95 s.
3. Azərbaycan Kommunist Partiyası rəqəmlərdə (statistika məcmuəsi). Bakı: Azərənəşr, 1970. 147 s.
4. Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin oçerkləri. Bakı: Azərənəşr, 1964. - 822 s.
5. Azərbaycan Kommunist Partiyası XXII qurultayının mandat komissiyasının məruzəsi // Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi // (ARPIİSSA), Fond №1, siyahı №45, iş №1, vərəq – 281-283.
6. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / red. hey.sədri İ.H.Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 25: Azərbaycan– 2007. – 884 s.
7. Qəndilov, S. Azərbaycanda partiya quruculuğu məsələləri /S.Qəndilov. - Bakı: Azərənəşr, 1971. - 291 s.
8. Qəndilov, S. Partiyanın gücü onun birliyindədir. Bakı: Azərənəşr, 1964, 42 s.
9. Siyasi tarix. Dərs vəsaiti / (Musayev, S.B, Zeynalov, İ.X və b.) II hissə. - Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" 1998. - 420 s.
10. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Nizamnaməsi. Bakı: Azərənəşr, 1958. - 32 s.
11. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Nizamnaməsi. Bakı: Azərənəşr, 1961. - 32 s.
12. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Nizamnaməsi. Bakı: Azərənəşr, 1964. - 32 s.
13. SSRİ tarixi (1938-1977-ci illər): Dərs vəsaiti (red. Berxin İ.B). - Bakı: Maarif, 1978. - 404 s.
14. Zülfüqarlı, M. P. Azərbaycanı kimlər idarə edib? (May 1918-Oktyabr 2003). - Bakı: “Qanun”, 2006. - 136 s.
15. Доклад мандатной комиссии на XVIII съезде КП(б) Азербайджана // ARPIİSSA, Fond № 1, siyahı №37, iş № 1, vərəq – 172-173.
16. Доклад мандатной комиссии на XIX съезде КП(б) Азербайджана // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 38, iş №1, vərəq – 170.
17. Записка отдела организационно-партийной работы ЦК КП Азербайджана о некоторых изменениях в работы ряда отделов ЦК в связи с утверждением новой структуры ЦК КП Азербайджана. Кадрыов А.М ЦК КП Азербайджана 18 июня 1965 года // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 52, iş № 54, vərəq – 55-56
18. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане 1945-1953 гг. Баку: «Адилоглы», 2003,. -344 с.
19. Коммунистическая партия Советского Союза: [Электронный ресурс]. URL: /https://sovtime.ru/kpss/
20. Материалы стенограммы XI пленума ЦК Компартии Азербайджана 8 февраля 1954 года // ARPIİSSA, Fond № 1, siyahı № 40, iş № 30, vərəq – 152.
21. Пленум Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана 28 ноября 1964 года // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 51, iş № 32, vərəq – 3.
22. Пленум Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана 31 января 1968 года // ARPIİSSA, Fond №1, siyahı № 55, iş № 2, vərəq – 44.

23. Постановление Президиума Центрального Комитета Компартии Азербайджана «О структуре и штатах районных и городских комитетов Компартии Азербайджана.» (6 февраля 1965 года) // ARPISSA, Fond №1, siyahı №52, iş №24, vərəq – 338.
24. Протоколы заседания I пленума ЦК КП Азербайджана от 17 февраля 1954 года // ARPISSA, Fond № 1, siyahı №40, iş №30, vərəq – 8-9.
25. Протоколы заседаний XX съезда КП Азербайджана от 12-16 февраля 1954 года // ARPISSA, Fond №1, siyahı №40, iş № 2, vərəq – 44.
26. Раздел к отчетному докладу о партийно-организационной работе за период май 1951 года май 1951 года и август 1952 год // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 38, iş № 11, vərəq – 11-17 .
27. Региональная политика Н.С. Хрущева. ЦК КПСС и местные партийные комитеты. 1953-1964 гг. / Составители О.В. Хлевнюк, М.Ю. Прокуменщиков, В.Ю. Васильев, и др. - М.:РОССПЭН, 2009, 774 с.
28. Состав членов ЦК, кандидатов в члены ревизионной комиссии, избранных на XXVI съезде КП Азербайджана и намеченных к избранию на XXVII съезда КП Азербайджана // ARPISSA, Fond №1, siyahı № 53, iş № 6, vərəq – 237-238.
29. Состав Центрального Комитета Коммунистической Партии Азербайджана, избранного XXVII съездом Компартии Азербайджана 1966 года // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 53, iş № 1, vərəq – 517-525.
30. Справочник по истории Коммунистической партии и Советского Союза 1898-1991
<http://www.knowbysight.info/SSS/00396.asp>
31. Статистический отчет о составе партийной организации КП Азербайджана первый квартал 1969 года // ARPISSA, Fond № 1, siyahı № 56, iş № 28, vərəq – 12-12 а .
32. Структура и штаты Центрального Комитета Компартии Азербайджана// ARPISSA, Fond №1, siyahı № 52, iş №135, vərəq – 27-30.
33. Схема структура высших органов власти ссср // URL: <https://ttonine.appspot.com/struktura-vlasti-v-sssr-shema.html>
34. Шевякин А.П. КГБ против СССР. 17 многолений измены М.:Яуза:Эксмо, 2011, 608 с

Summary

Mais Amrahov
Vagif Shukurov

Azerbaijan communist party in the 50-60 years of XX century

During the Soviet rule, the Communist Party of Azerbaijan, with its advanced party structures, kept all areas of the life of the Republic under its control.

Any draft laws and decisions could not be brought up for the discussion to the Supreme Soviet without the approval of the CP Central Committee. The Council of Ministers had become a state body implementing the decisions of the Central Committee. State-owned enterprises, collective farms and state farms, as well as local governments, were trying to carry out party commitments rather than government programs. There were first-party organizations in all state and non-state structures. At the same time, the Communist Party of Azerbaijan was not independent and played the role of a local branch of the Soviet Communist Party.

Keywords: *communist, party, committee, congress, soviet*

Резюме

**Маис Амрахов
Вагиф Шукуров**

Коммунистическая партия Азербайджана в 50-60-е годы XX века

В советский период Коммунистическая партия Азербайджана с ее передовыми партийными структурами контролировала все сферы жизни республики. Ни один законопроект или решение не вносилось на рассмотрение в Верховный Совет без согласия ЦК КП. Совет министров стал государственным органом, исполняющим решения ЦК. Государственные предприятия, колхозы и совхозы, а также органы местного самоуправления старались выполнять партийные обязательства, а не государственные программы. Первичные партийные организации существовали во всех государственных и негосударственных структурах. В то же время Коммунистическая партия Азербайджана не была независимой, играла роль местного филиала КПСС.

***Ключевые слова:** коммунист, партия, комитет, съезд, совет*